

Perecz László

Böhm és Alexander a „nemzeti filozófiáról”

Fejezet a magyar neokantianizmus történetéből

„Teljesen a philosophiának szentelem magam... Dolgozni akarok; legyen Magyarországnak is egy önálló philosophiai rendszere, a mely eddig még hiányzik. Ő, ezek a tervek, a melyek olykor-olykor lelkem előtt felmerülnek, oly csábítóak, oly erősek, hogy nem vagyok képes nekik ellentállani. Nekem kell Magyarországon a philosophiát új útra terelni, új korszakba kell lépnie általam, legyen ára bármi drága, vagy meg kell halnom.”

(Böhmöt idézi Bartók. BÖHM 1912, 10.)

„Egész életemet a filozófiának szenteltem, de a filozófián nem tisztán elvont tudományt értek, hanem a nemzet szellemi életének virágját, ha úgy tetszik, kivonatát, betetőzését, teljessé tételét... A filozófiai gondolkodást akarom terjeszteni, de magyar érzéssel, a magyarság javára. Itt az az elvem, hogy nem kívülről kell akarni igazítani a magyar szellemet, idegen importtal, hanem a magyar szellemhez simulva, legbelsejébe hatolva, hogy amit gondolunk, a magyar szellem erejéből táplálkozzék, és annak birtokává lehessen.”

(ALEXANDER 1924, 10.)

A következő előadás a századforduló-századelő magyar filozófiai kultúrájának két kiemelkedő személyiségét kísérli meg párhuzamba állítani egymással. Böhm Károlyt (1846–1911) az első magyar filozófiai rendszer kidolgozójaként, Alexander Bernátot (1850–1927) a hazai bölcseleti intézményrendszer megteremtőjeként tartja számon a bölcselettörténeti köztudat. Mindkettejüket egyszerre befolyásolja a pozitívizmus és a neokantianizmus: a rendszeren dolgozó Böhm a pozitívista és kantianus eszmék összekapcsolásának kísérletétől elindulva a badeni iskola törekvéseivel rokon érték-filozófiához jut el, a tanári, szerkesztői és fordítói munkájával intézmények sorát alapító Alexander pedig valamiféle, a különböző irányzatok egyeztetésére törekvő, eklektikus-impreszionisztikus bölcseleti álláspontot képvisel.

A két gondolkodónak a magyar „nemzeti filozófiáról” megfogalmazott koncepcióját összevető előadásunk három gondolatmenetre tagolódik. Előbb röviden párhuzamba állítjuk indulásuk szociokulturális és intellektuális föltételeit, kiemelve az identitásváltás problémáját és a nyugati filozófiák recepciójának törekvését. Ezután bölcseletük irányzati indíttatásait tekintjük át, középpontba állítva a meghatározó pozitívista és kantianus összetevőt. Végül, befejezésül, a magyar „nemzeti filozófiáról” vallott –

egymással határozottan ellentétesnek látszó – álláspontjukra térünk ki részletesebben: egyfelől az önálló magyar bölcseleti rendszer kidolgozását, másfelől a nyugati filozófia irányzatainak-teljesítményeinek meghonosítását elsődlegesnek tekintő fölfogást szembeállítva.

IDENTITÁS ÉS RECEPCIÓ

A magyar „nemzeti filozófiáról” kialakított koncepciójuk szempontjából érdemes röviden megemlékezni indulásuk szociokulturális és intellektuális föltételeiről. Figyelemre méltó ugyanis, hogy a magyar „nemzeti filozófia” megteremtésére két olyan gondolkodó vállalkozik, akik egyrészt tudatos döntés nyomán tesznek szert magyar nemzeti azonosságtudatra, másrészt – nyugati egyetemeken folytatott filozófiai tanulmányaikkal is összefüggésben – a bölcseleti tevékenységet elválaszthatatlannak tekintik az idegen filozófiák recepciójától.

Böhm és Alexander, egyfelől tehát, tudvalévően, kortársak: Böhm közvetlenül a forradalom előtt, Alexander közvetlenül a forradalom után születik. Mindkettejük eszmélkedése a neoabszolutizmus időszakára esik ilyenformán: a modern magyar nemzettudat kialakulási folyamata szempontjából döntő években szerzik tehát első élményeiket. A modern magyar nemzettudat megszületésének tapasztalatai ráadásul mindkettejük esetében nemzeti identitásváltással kapcsolódnak össze: a korábbi – német, illetve zsidó – azonosságtudatot fölváltó-kiegészítő magyar azonosságtudat kialakulásával társulnak.

Böhm német iparoscsalád gyermeke: kiskamasz koráig alig néhány szót ért magyarul. Németül tanul meg beszélni és olvasni, első intellektuális élményei a német kultúrához kötik, első irodalmi kísérleteit német nyelven fogalmazza: későbbi írásaiban ugyan finom árnyaltsággal és érzékletesen fogalmaz magyarul, beszédén azonban, a mondatszerkesztésben és a kiejtésben egyaránt, élete végéig érződik, hogy idegen anyanyelvű (KAJLÓS 1913, 3–58; KÖNYA 1913, 377; BARTÓK 1928, 10–33; HAJÓS 1986, 5–7; KISS 2000; HELL–LENDVAI–PERECZ 2000, 68–87; PERECZ 2000b; UNGVÁRI ZRÍNYI 2002, 22–36). Alexander a másik oldalról, a zsidó kispolgárságból indul: neológ, ám vallásgyakorló zsidó családba születik. Választott magyar nemzeti identitása mellett mindvégig megőrzi zsidó vallási azonosságtudatát. Noha előrejutását a kiépülő szabadelvű rendszernek köszönheti, szakmai karrierjét – a tanszékeit hagyományosan katolikus vallású egyetemi tanárokkal betöltő pesti egyetemre szóló professzori kinevezését – hosszú ideig akadályozza, hogy felsőbb nyomásra sem hajlandó kikereszelkedni (SEBESTYÉN 1934, 6–7, 36–38; IMRE 1938, 6–8; GÁBOR 1986, 7–49; STEINDLER 1988, 140–145; HELL–LENDVAI–PERECZ 2000, 45–53; PERECZ 2000a; SOMOS 2004, 75–83). Mind Böhm, mind Alexander rendkívül erős magyar kulturális és politikai azonosságtudat határozott identitásváltás eredményeként alakul ki tehát. Amikor – egymással ellentétes elképzeléseket megfogalmazva bár, de mindketten – a magyar „nemzeti filozófia” megalapozásának feladatát vállalják magukra, lehet mondani, a maguk bölcseleti területén a magyar nemzet tudatos vállalásának programját igyekeznek folytatni.

Böhm és Alexander, másfelől, mint szintén ismeretes, rövid hazai tanulmányok után hosszú ideig külföldi egyetemeken folytatnak filozófiai stúdiumokat. A korszak, tudvalévően, a kontinentális filozófia történetének „poszthegei” korszaka (SCHNÄDELBACH 1983, 17–21): a hegei idealista rendszerfilozófia fölbomlását követően pluralizálódó

filozófiai térben ekkor születnek meg a hasonló szisztematikus totalitás kiépítésére már nem vállalkozó, egymástól fokozatosan mind távolabbra kerülő, különféle filozófiai iskolák (KISS 1988; KÖHNKE 1993).

Böhm pozsonyi teológiai tanulmányait követően, bölcséleti ismereteit elmélyítendő, három évig német egyetemeket látogat: előbb Göttingenben tölt hosszabb időt, majd Tübingenben jár egy szemesztert. Göttingenben többek között Hermann Lotzétól lélektant, Heinrich Rittertől újkori filozófiatörténetet, Tübingenben pedig mások mellett Otto Liebmanntól természetfilozófia-történetet hallgat. Alexander az érettségit magántanulónként letéve, már tizenhét évesen bölcsészhallgató lesz, két szemesztert abszolválva pedig, professzora ösztönzésére, külföldön folytatja tanulmányait: több mint hat esztendőntül különban töltve, Bécs, Berlin, Göttingen, Lipcse, Párizs, végül London egyetemét látogatja. Bécsben orvoskari előadások mellett Robert Zimmermannhoz jár; Berlinben Trendelenburg pedagógiai, Bonitz görög filozófiai, DuBois-Reymond antropológiai és Helmholtz elméleti fizikai előadásait hallgatja, illetve személyes barátságot köt a Kant-értelmezés későbbi jelentős személyiségeivel, Friedrich Paulsennel és Benno Erdmannal; Göttingenben Hermann Lotzéhoz jár; Lipcsében disszertációját fejezi be és védi meg; Párizsban Taine előadásai gyakorolnak rá meghatározó hatást; Londonban pedig a British Libraryben folytat kutatómunkát.

A két gondolkodóra ható ösztönzések, a gazdag névsorból kitűnően, kettős jellegűek: egyszerre van pozitivistá és kantianus összetevőjük. A két irány a korszakban még nem annyira egymással ellentétesnek, mint inkább egymást kiegészítőnek tűnik: a kantianizmus látszik megteremteni az alapokat, amelyeken majd mintegy a pozitívizmus fog épületet emelni (KÖHNKE 1993, 388–404). A kantianizmus kijelöli tapasztalatlunk határait, így negatív utat készít a pozitívizmus számára, a pozitívizmus viszont rendszerbe foglalja tapasztalatlunk adatait, így pozitív beteljesíti a kantianizmus programját. A gondolat ugyanakkor, érdekes módon, a két filozófus tartós meggyőződésévé válik. A filozófia tudásszintetizáló feladatának pozitivistá meggyőződése és kritikai feladatának (neo)kantianus fölfogása: olyasmi, ami voltaképpen mindkettejük egész pályafutását végigkíséri.

RENDSZERFILOZÓFIA VERSUS FILOZÓFIATÖRTÉNET

A két gondolkodó a kontinentális filozófiatörténet említett „poszthegeli” világekorszakának gyermeke, indulásuk éveiben három bölcséleti vezérfogalom számít tehát a legfőbb botránykőnek: a spekuláció, a dedukció és a rendszer fogalma. Míg azonban Alexander valóban mindhárom fogalomtól idegenkedik, így nem vállalkozik valamiféle saját rendszer kiépítésére, addig Böhm, jóllehet a spekulációt és a dedukciót ő is mélyen elítéli, a rendszerhez szilárdan ragaszkodik: a rendszerrel való lemondást magával a filozófiáról való lemondással azonosnak tekintve, a spekulatív és deduktív rendszerrel a tapasztalati és induktív rendszert igyekszik szembeállítani.

Böhm, ennek megfelelően, indulásának rövid bölcséleti kaleidoszkópját maga mögött hagyva, érett gondolkodóként rendszert épít tehát, lényegében folyamatosan, három évtizeden keresztül. Szándéka szerint egyetlen rendszeren dolgozik mindvégig, ez az egyetlen rendszer azonban az elkészült művek felől tekintve két rendszernek látszik. Az egyik a kantianizmus és a pozitívizmus összeegyeztetésével kísérletező, pozitívista-antimetafizikai szisztéma, a másik a badeni neokantianusok törekvéseivel rokon

értékfilozófiát kidolgozó, új idealista-metafizikai konstrukció. A fejlődésút, láthatóan, a kontinentális filozófia századfordulós átalakulását követi: a pozitívizmustól az új idealizmusig, az antimetafizikától a metafizikáig jut el (PERECZ 1997).

A kiindulópont tehát az egyfelől comte-izált, másfelől fichteizált Kant (BÖHM 1883b; 1883a). A comte-izált Kanttal a korai – pozitivistikus-antimetafizikus – neokantianizmus programját kívánja végrehajtani: a tapasztalat határait megállapító Kant és a tapasztalat adatait rendszerbe foglaló Comte összeegyeztetését szeretné elvégezni. A fichteizált Kanttal a kriticismust szubjektív idealizmussá alakítja: az ismerettárgy szükségképp alanyi jellegének hangsúlyozásával a valóságot tudatunk képeként fogja föl. A valóság eszerint projekció eredménye: az én által öntudatlanul kivetített képnek a tudatos utánképzésével egyenlő. A konstrukció szolipszizmusát a – kanti általános tudat nyomán kialakított – transzcendentális szubjektum tételezése akadályozza meg. A valóság: interszubjektív közeg, mert tételezve van a transzcendentális szubjektum, az „öntét” – az öntudatos és öntudatlan lelki tevékenységek funkcionális egysége. Az „öntétben” a folyamatosan tevékeny szellem önmagát fejt ki, s a valóság ennek az önkifejtésnek az eredménye.

A böhmi rendszer ezen a ponton válik pozitív naturalista bölcseletből normatív érvényességfilozófiává. A rendszer beállításában a szellemnek ugyanis nem csupán öntudatlan, hanem tudatos projekciói is vannak. Az öntudatlan projekciók a létező valóságot alkotják meg, a tudatos projekciók a megteremtendő értékvilágot írják elő. A „való” mellett tehát kibontakozik a „kellő”, az ontológia mellett előtűnik a deontológia, a megismerés mellett megjelenik az értékelés (BÖHM 1900; 1906). A körvonalazódó értékelmélet egyszerre látszik antropológiának, történetfilozófiának és kultúrfilozófiának. Az antropológia az absztrakt emberkép fundamentumává teszi az értékproblémát, a történetfilozófia az ember- és kultúrfejlődés kibontakozását építi az értékek belső dialektikájának, a kultúrfilozófia pedig a különböző kultúrszférákat magyarázza az értékek tipológiájának segítségével. A történetfilozófiai értékelmélet három értékirányzatot és három értékfajtát különböztet meg. Az érzékiség szintjén a hedonizmus, az értelem szintjén az utilitarizmus, az ész szintjén pedig az idealizmus az irányadó; a hedonizmus értékfajtája az élvezet, az utilitarizmusé a hasznosság, az idealizmusé pedig az önérték. A kultúrfilozófiai értékelmélet az idealisztikus önérték megnyilvánulásain alapul. Az önérték két területen mutatkozik meg: az intellektualitás és a cselekvés területén. Az intellektuális önérték a logikai és az esztétikai érték, a cselekvés önértéke az etikai érték: az igaz, a szép és a jó tehát egyaránt az önértékű szellem megnyilvánulása. Az önérték pedig nem más, mint az önnön tárgya fölé emelkedő, méltóságát saját öntudatába helyező intelligencia.

A böhmi rendszer végeredménye tehát kritიცista értékelméletbe ágyazott, történet- és kultúrfilozófiává táguló transzcendentálfilozófia.

Alexander ellenben, a másik oldalon, a rendszerfogalom ellehetetlenülésének konzekvenciáit is igyekszik levonni a maga számára. Noha rendkívül kiterjedt és tematikailag zavarba ejtően sokágú életművet alkot, a magyar filozófia fejlődésfolyamatának egészét tekintve is kivételesnek nevezhető hatását elsősorban mégsem szerzőként gyakorolja – inkább tudományszervezői és tudományos ismeretterjesztői munkája révén. Munkásságának súlypontja, lehet mondani, nem is sajátképpen filozófiai-tudományos tevékenységére esik: legalább annyira a tanári, publicisztikai, fordítói és szerkesztői munkájára. Rendkívül termékeny szerző lévén ugyanakkor hatalmas életművet alkot: filozófiai-filozófiatörténeti, esztétikai-irodalomtörténeti, pszichológiai munkák

sorát írja és jelenteti meg. Önmagát azonban elsősorban is nem originális gondolkodónak tekinti: közvetítőnek és tanárnak, aki a filozófiatörténeti kánon klasszikusainak gondolatait az olvasói elé tárva az európai filozófiai kultúra értékeit emeli be a hazai köztudatba. Maga nem kíván tehát saját rendszert alkotni: a bölcselet nagy rendszereivel szeretné megismertetni közönségét.

Művei között – a szisztematikus-teoretikus filozófiai munkákhoz képest – döntő súllyal szerepelnek a filozófiatörténeti tanulmányok. Nyugati tanulmányai idején nem csupán a „poszthegei” filozófiák születnek meg: a történeti tudományok új területeként fölfogott, modern értelemben vett „filozófiatörténet” bölcséleti diszciplínája is éppen akkor alakul ki (GELDSETZER 1968) – s ő, közvetítői szerepfölfogásával adekvát módon, egyike lesz a kialakuló diszciplína első meghonosítóinak. Filozófiatörténeti működése pedig, különösen indulásának éveiben, elválaszthatatlan Kant-értelmezéseinek alakulásától: ez alapján akár munkásságának egésze minősíthető a neokantiánus irányhoz tartozónak (HANÁK 1981, 64–68), illetve a hazai „Kant-renaisszánsz” megnyilvánulásának (HANÁK 1990, 168–169). Lipcsében megvédett doktori értekezését a *Kritik der reinen Vernunft* legbonyolultabb fejezetei egyikének, a kategóriák transzcendentális dedukciójának szenteli (ALEXANDER 1876), hazatérve közzéteszi az első átfogó – bár befejezetlenül maradt: csak első kötetében elkészült – magyar Kant-monográfiát (ALEXANDER 1881), majd Bánóczi Józseffel együtt lefordítja és magyarázatokkal látja el Kant főművét (KANT 1891).

Kanti középpontú filozófiatörténeti működésének hátterében ugyanakkor, figyelemre méltó módon, alapvetően a pozitívizmustól befolyásolt filozófiafogalom húzódik meg. A kérdésnek szentelt, talán legjelentősebb gondolatmenetében a filozófiát a racionális megismerés eszközének minősíti, egyértelműen elhatárolja azonban a szaktudományoktól. A filozófia, nem lévén sem sajátos tárgya, sem specifikus módszere, úgymond, nem tekinthető tudománynak: az egyes tudományok közötti összekötő kapocsnak látszik inkább. Nem rendszeres tudomány tehát: az emberi tudás összefoglalása és rendszerezése (ALEXANDER 1893).

„MEGTEREMTÉS” VERSUS „MEGHONOSÍTÁS”

A magyar „nemzeti filozófia” megalapítása mindkét gondolkodó alapvető törekvése. Azt azonban, hogyan lehet a filozófiát a magyar kultúra sajátos, önálló kultúrterületévé tenni – indulásuk szociokulturális és szellemi föltételeinek azonossága ellenére, ám filozófiafölfogásuk különbségével nagyon is adekvátan – egymástól gyökeresen ellentétesen ítélik meg. A két álláspont akár „alternatív műveltségesezménynek” is minősíthető (BRETTER 2004): az önálló magyar filozófiai rendszer megteremtésének programjával az egyik, az európai filozófiai irányzatok – fordítások és monográfiák révén történő – meghonosításának tervével a másik oldalon.

Böhm tehát, a rendszeralkotást középpontba állító törekvésének megfelelően, a magyar „nemzeti filozófia” megalapítása szempontjából az önálló, magyar nyelvű filozófiai rendszer megteremtését tekinti meghatározónak. Tevékenységét, ifjúkorától kezdve, a nemzeti kultúraépítés fogalmi keretei között határozza meg: nem egyszerűen a bölcséleti rendszerképzést tekinti tehát munkássága céljának, hanem éppen a *par excellence* magyar bölcséleti rendszer kidolgozását. Az életút vonatkozó adatai és dokumentumai jól ismertek. Alig húszévesen – ironikus módon: ekkor még

német nyelven vezetett – naplójában tesz ünnepélyes fogadalmat, hogy az önálló magyar bölcséleti rendszer megalkotását tekinti életprogramjának. Határozottan visszautasítja német kiadójának ajánlatát, hogy tervezett fő művét írja németül. Megalapítja – s három esztendeig társfőszerkesztőként irányítja – a filozófiai tudományosság első hazai orgánumát, a *Magyar Philosophiai Szemlét*, a pozitívizmus és a kriticismus egyeztetésének konkrét programjával, de a hazai-nemzeti szakközönség megteremtésének átfogóbb célját szem előtt tartva (BÖHM 1882). Kolozsvári tanszékét elfoglalva, székfoglaló előadásában – ismert nézetét élesen újrafogalmazva – határozottan állást foglal a filozófiai művek magyarra fordításának gyakorlata ellen. „Némelyek azt hiszik, hogy idegen műveket kell átültetni, s e tekintetben a Tud. Akadémia sokat tett az idegen filozófiai termékek fordíttatásával – mondja itt az Alexander–Bánóczy-féle *Filozófiai Írók Tárára* utalva. – Ezt én a magam részéről petitio percipii-nek tartom. E művek megértése u.i. már felteszi a filozófiai képzettséget. Nekünk hát önálló munkásságra kell igyekeznünk, mégpedig kritikai alapon.” (BÖHM 1941, 6.)

Alexander, ellenkezőleg, nem az önálló magyar filozófiai rendszer megalkotását tekinti döntőnek, hanem a nyugati filozófia irányzatainak és teljesítményeinek meghonosítását. A magyar szellemfejlődés egészének nyugati jellegét valló, átfogóbb meggyőződéséhez igazodó fölfogása (ALEXANDER 1913) szerint a magyar „nemzeti filozófia” megalapításához nem valamiféle „saját” magyar bölcséleti rendszerre van szükségünk: az európai filozófiai hagyomány szövegeinek lefordítására és az európai szerzők munkásságának monográfiákban történő földolgozására. Tanárként, publicistaként, fordítóként és elsősorban a négy évtizedet végigívelő filozófiai kötetsorozat, a *Filozófiai Írók Tára* szerkesztőjeként felbecsülhetetlen szerepet játszik a magyar filozófiai kultúra megteremtésében: a magyar filozófiai műnyelv megszilárdításában és a filozófia iránt érdeklődő közönség megszervezésében (PERECZ 2004, 64–74; LACZKÓ 2004, 112–117, 119–121). Nem csupán mély elkötelezettsége a filozófia meghonosításának, a „magyar filozófia” megalapításának: nemzet és filozófia viszonyának problémáját, „nemzeti filozófia” és „magyar filozófia” kérdését többször is önálló reflexió tárgyává teszi. A két legjelentősebb dokumentum ebben a tekintetben, figyelemre méltó módon, pályafutásának két kiemelkedő pontján fogalmazott írása: a filozófiában működő „nemzeti szellem” kérdésének szentelt akadémiai székfoglaló előadása (ALEXANDER 1893), illetve a Filozófiai Társaság folyóiratának a „magyar filozófia” jellemvonásait tárgyaló, szerkesztői bevezető tanulmánya (ALEXANDER 1915). Az előbbi két fogalom, a „néplélek” antropológiai és a „nemzeti szellem” kultúrfilozófiai fogalma segítségével igyekszik meghatározni a különféle „nemzeti filozófiák” karakterét. Az utóbbi a magyar filozófiatörténet főbb alakjain végigtekintve és azokat a nyugati mintákkal összevetve próbálja megfogalmazni a „magyar filozófiai észjárás” körvonalait (PERECZ 1994, 116–126).

Böhm és Alexander „nemzeti filozófiai” koncepciója ugyanakkor, egymással ellentétes vonásai ellenére, egyaránt a magyar nemzeti polgárosodás útját keresi: a filozófiát mindkettő a polgári nemzet kultúrájának részévé kívánja tenni (BRETTER 2004, 289–290). Az önálló magyar filozófiai rendszer megteremtését előtérbe állító Böhm maga is tisztában van az idegen bölcséleti irányok recepciójának fontosságával, a nemzetközi áramlatokba történő bekapcsolódás programját meghirdető Alexander ellenben az idegen irányzatoknak a „nemzeti szellemhez” alakítását tartja fontosnak hangsúlyozni. A két koncepció ilyenformán egyaránt a magyar „nemzeti filozófiai” hagyomány (PERECZ 2002) egymást kiegészítő elméleteként tartható számon.

IRODALOM

- ALEXANDER Bernát 1876. *Kant's Lehre vom Erkennen. IV. Capitel: Die transscendentale Deduktion der Kategorien.* Budapest: Wodianer.
- ALEXANDER Bernát 1881. *Kant élete, fejlődése és philosophiája: Első kötet.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- ALEXANDER Bernát 1893. *Nemzeti szellem a philosophiában.* Budapest: Franklin Társulat.
- ALEXANDER Bernát 1913. Magyarország szellemi fejlődése. *Magyar Figyelő*, IV. 329–348.
- ALEXANDER Bernát 1915. Magyar filozófia. *Athenaeum*, 1. 1–21.
- ALEXANDER Bernát 1924. Vallomás: Előszó helyett [1910]. In *Tanulmányok: Filozófia.* Budapest: Pantheon. 5–12.
- BARTÓK György 1912. Böhm Károly: Naplójegyzetek. *Athenaeum*, 1. 1–25.
- BARTÓK György 1928. *Böhm Károly.* Budapest: Franklin.
- BÖHM Károly 1882. Bevezetésül. *Magyar Philosophiai Szemle.* 1–10.
- BÖHM Károly 1883a. *Az ember és világa: Philosophiai kutatások. I. rész: Dialektika vagy alaphilosophia.* Budapest: Weiszmann.
- BÖHM Károly 1883b. Criticismus és positivismus. *Magyar Philosophiai Szemle.* 245–258.
- BÖHM Károly 1900. *Az értékelmélet feladata és alproblémája.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- BÖHM Károly 1906. *Az ember és világa: Philosophiai kutatások. III. rész: Axiológia vagy értékten.* Kolozsvár: Stein János.
- BÖHM Károly 1941. *Székfoglaló beszéde a kolozsvári egyetemen 1896. március 3-ikán.* (Különlenyomat a *Szellem és Élet* IV. évfolyam 4. számából.) Kolozsvár: Minerva.
- BRETTNER Zoltán 2004. Századvég vagy századelő? Böhm Károly és Alexander Bernát alternatív műveltségisményei. In Mester Béla – Perecz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez: Magyarország és a modernitás.* Budapest: Áron. 280–292.
- GÁBOR Éva 1986. *Alexander Bernát.* Budapest: Akadémiai.
- GELDSETZER, Lutz 1968. *Die Philosophie der Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert: Zur Wissenschaftstheorie der Philosophiegeschichte und -betrachtung.* Meisenheim am Glan: Hain.
- HAJÓS József 1986. *Böhm Károly filozófiája.* Bukarest: Kriterion.
- HANÁK Tibor 1981. *Az elfelejtett reneszánsz: A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében.* Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- HANÁK Tibor 1990. *Geschichte der Philosophie in Ungarn: Ein Grundriss.* München: Trofenik.
- HELL Judit – LENDVAI L. Ferenc – PERECZ László 2000. *Magyar filozófia a XX. században: Első rész.* Budapest: Áron.
- IMRE József 1938. *Alexander Bernát és filozófiai műveltségünk.* Pécs: Kultúra.
- KANT, Immanuel 1891. *A tiszta ész kritikája.* Ford.: Alexander Bernát, Bánóczy József. Budapest: Franklin Társulat.
- KAJLÓS (Keller) Imre 1913. Böhm Károly élete. In Kajlós (Keller) Imre (szerk.): *Böhm Károly élete és munkássága.* I–III. Besztercebánya: Madách Társaság. I. 3–342.
- KÓNYA Sándor 1913. Böhm, az egyetemi tanár. In Kajlós (Keller) Imre (szerk.): *Böhm Károly élete és munkássága.* I–III. Besztercebánya: Madách Társaság. I. 375–391.
- KÖHNKE, Klaus Christian 1993. *Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus: Die deutsche Universitätsphilosophie zwischen Idealismus und Positivismus.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- KISS Endre 1988. Két döntő évtized: A filozófiai tudat átrendeződése 1948–49 után. *Világosság*, 3. 153–159.
- KISS Endre 2000. A fiatal Böhm Károly filozófiája. In Laczkó Sándor – Tonk Márton (szerk.): *Böhm Károly és a „kolozsvári iskola”.* Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia. 69–86.
- LACZKÓ Sándor 2004. A magyar filozófiai műnyelv kialakulása. In Mester Béla – Perecz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez: Magyarország és a modernitás.* Budapest: Áron. 75–121.
- PERECZ László 1994. Két kísérlet: Az egyezményesek és Alexander Bernát a „nemzeti filozófiáról”. *Gond*, 4. 104–128.
- PERECZ László 1997. A pozitívizmustól az újidealizmusig: Böhm Károly. *Világosság*, 9–10. 97–108.
- PERECZ László 2000a. A filozófiai gondolat fényénél: Százötven éve született Alexander Bernát. *Magyar Tudomány*, 4. 483–493.
- PERECZ László 2000b. Böhm Károly nyelve. In Laczkó Sándor – Tonk Márton (szerk.): *Böhm Károly és a „kolozsvári iskola”.* Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia. 165–176.
- PERECZ László 2002. Változatok a magyar filozófiára: A „nemzeti filozófia” toposza a magyar filozófiatörténetben. *Magyar Tudomány*, 9. 1242–1251.
- PERECZ László 2004. A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása. In Mester Béla – PERECZ László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez: Magyarország és a modernitás.* Budapest: Áron. 40–74.
- SCHNÄDELBACH, Herbert 1983. *Philosophie in Deutschland: 1831–1933.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SEBESTYÉN Károly 1934. *Alexander Bernát.* (Különlenyomat az IMIT 1934. évi évkönyvéből.) Budapest: Franklin Társulat.
- SOMOS Róbert 2004. *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után.* Budapest: Kairosz.
- STEINDLER, Larry 1988. *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung.* Freiburg–München: Alber.
- UNGVÁRI ZRINYI Imre 2002. *Öntételezés és értékten: Böhm Károly filozófiája.* Kolozsvár–Szeged: Pro Philosophia.

